

„ADEVĂRUL FUGAR” AL RELATIVISMULUI CULTURAL

Corina Matei*

coramatei@yahoo.com

Abstract: *Initially presenting a traditional point of view on the principle of cultural relativism, and then an updated perspective, as the philosopher of anthropology Clifford Geertz has conceived in his books, this article will finally try to emphasize the pragmatic difficulties which this principle still doesn't succeed in solving, as I believe.*

Keywords: *cultural relativism, ethnocentrism, otherness, multiculturalism, anti-anti-relativism, acculturation.*

Motto: *„A ne vedea pe noi înșine așa cum ne văd alții poate fi revelator. A-i vedea pe alții ca având aceeași natură cu a noastră este o minimă decență. Este, însă, o realizare mult mai dificilă să ne vedem pe noi înșine printre alții, ca un exemplu local al formelor pe care le-a luat acolo viața omenească, un caz între alte cazuri, o lume între alte lumi, astfel încât să ne apară deschiderea aceea a minții fără de care obiectivitatea e doar auto-gratulare, iar toleranța e o amăgire. Dacă antropologia are o anumită menire în această lume, atunci aceea e de a ne învăța mereu acest adevăr fugar.”¹*

(Clifford Geertz, Local Knowledge)

1. Relativismul cultural în viziunea tradițională

De la bun început, precizez că intenționez să mă refer la relativismul cultural ca un principiu, recunoscând științelor sociale și, mai ales, antropologiei prioritatea în a-l transforma într-un aspect util al metodei de cercetare. Astfel, considerându-l nu ca teorie, ideologie, sau un anume cumul de opinii, ci ca un principiu eficient în explorarea altor culturi, voi încerca să urmăresc consecințele sale la nivel pragmatic, în unele cazuri de *aculturație*; anume, în situația a două culturi care interacționează și se modifică reciproc într-o anumită măsură, în funcție de forța lor de influență.

Așa cum Andrei Marga, în una din lucrările sale dedicate acestei teme, prezintă diversele tipuri de relativism, înțelegem că relativismul cultural poate fi caracterizat sintetic în două fraze:

- a) faptele culturale au un context de geneză și, în consecință, o semnificație în raport cu contextul, care nu este transferabilă;
- b) orice perspectivă asupra lumii este una dintre cele posibile, astfel încât nu este cu puțință o perspectivă mai presus de toate celelalte.²

* Lect. univ. dr. – Universitatea „Spiru Haret”, București.

¹ Trad. n., C. M.

² A. Marga, *Relativism and Its Consequences. Relativismul și consecințele sale*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2007, p. 93.

În cartea sa introductivă, *The Elements of Moral Philosophy*, James Rachels arăta ceea ce poate fi învățat din relativismul cultural, care sunt cele două principale beneficii ale sale pentru viața și gândirea noastră etică, precum și pentru societățile și culturile noastre. (Desigur, ambii autori se referă în lucrările lor, pe larg, și la inconsistențele și inconvenientele sale, însă intenția mea aici este să mă concentrez asupra celor mai bune aspecte ale sale, pentru ca apoi să arăt cum tocmai acestea sunt ineficiente în cazul unor probleme ale aculturației.)

- *Primul beneficiu* al relativismului cultural: ne previne asupra pericolului de a presupune că toate preferințele și practicile noastre sunt bazate pe niște standarde raționale, universale, trans-culturale, în timp ce multe dintre ele (dar nu toate) sunt doar aspecte specifice societății noastre, sunt convenții sociale.

- *Al doilea beneficiu* al relativismului cultural: ne ferește de aroganță sau de dogmatism și ne menține mintea deschisă, în măsura în care realizăm că unele dintre convingerile noastre, dobândite prin creștere, ar putea fi rezultatul prejudecăților din societatea și cultura noastră, sau doar niște percepții condiționate cultural.

După sublinierea scăderilor de natură logică ale argumentelor relativismului, apoi a consecințelor de a-l lua ca atare, precum și a presupuselor valori comune tuturor culturilor, Rachels conchide prin a arăta de ce relativismul a reprezentat un subiect atât de influent în dezbaterile filosofice:

„Putem înțelege atracția relativismului cultural, chiar dacă teoria are serioase neajunsuri. E o teorie atrăgătoare pentru că e bazată pe o viziune autentică – aceea că multe din practicile și atitudinile pe care noi le considerăm atât de naturale sunt, în realitate, doar niște produse culturale. [...] Însă putem accepta aceste puncte de vedere fără a accepta întreaga teorie.”¹

2. Perspectiva „Când ești în Roma...”

Prin natura sa, antropologia este chiar domeniul în care a fost conceptualizată diversitatea culturală și din care s-au extins teoriile cu privire la ea în arealul științelor socio-umaniste și al filosofiei. Conceptul principal al *alterității* se referă la cercetarea altor culturi, adică altele decât cea în care a fost enculturat cercetătorul.

Diversitatea culturală, ca noțiune ce se referă la pluralitatea ireductibilă a culturilor de pe glob, fiecare cu valorile și lumea proprie, dincolo de posibilitatea comparației sau a ierarhizării, își are originea în principiul metodologic al relativismului, pe care antropologia l-a susținut în opoziție cu o prejudecată – *etno-centrismul*: pretenția conform căreia cultura europeană occidentală ar trebui să fie standardul de evaluare a altor culturi.

Or, conform principiului metodologic opus acestei prejudecăți, orice cultură străină ce este cercetată de un antropolog, prin munca sa de teren, ar trebui abordată după standardele ei locale, și nu după cele din cultura de proveniență a cercetătorului, sau după cele ale altei culturi „dominante”. Cu toate că a fost pe larg dezbătut și combătut în alte domenii, acest principiu a servit foarte mult antropologiei ca disciplină de teren, făcând posibilă dezvoltarea multor curente,

¹ James Rachels, *The Elements of Moral Philosophy*, McGraw-Hill, Inc., 1986, p. 24.

școli de gândire și ramuri, toate bazate pe observarea participativă a obiectului de studiu și pe empatia cercetătorului în procesul integrării în cultura studiată.

În ultimele decenii, promovarea diversității culturale a luat forma unei tendințe aproape ideologice, cu toate că ar trebui să aibă o natură mai mult axiologică, și anume *multiculturalismul*: demersul de a descoperi, observa, descrie, prețui, conserva și respecta diversitatea culturală.

În zilele noastre, antropologia pare să fi jucat un rol de avangardă în dezbaterile privind relativismul (cultural) încă din 2000, așa cum preciza C. Geertz în cartea sa, *Available Light*. El stabilea o listă de câteva contribuții generale ale antropologiei în istoria noastră culturală, toate acestea sub forma unor concluzii cu caracter empiric. În același timp, el oferă astfel niște replici ironice susținerilor euro-centrice pe care el le reperează sub eticheta de raționalism sau neo-raționalism. Lista cuprinde următoarele¹:

- ordinea politică este posibilă și fără o putere centralizată;
- justiția bazată pe principii este posibilă și în absența regulilor înscrise în coduri;
- lumea nu se împarte doar în evlavioși superstițioși;
- există sculpturi în jungle și picturi în deșerturi;
- normele rațiunii nu au fost instituite în Grecia antică;
- evoluția moralității nu s-a definitivat în Anglia.

Cele două mari tendințe aduse de antropologie în gândirea contemporană – spune Geertz – sunt: *reașezarea orizonturilor și de-centrarea perspectivelor*. Astfel, principiul relativist pe care el îl susține sună (într-o formă mai degrabă tradițională) cam așa: „*Oamenii din culturi diferite trăiesc în lumi diferite*”². Pentru el, cultura nu mai reprezintă punctul central al studiului; noua atitudine de de-centrare presupune un studiu orientat asupra subiecților. Asta înseamnă a trata cultura mai mult ca un *context*, ca sistem de simboluri, oarecum modular, și nu ca un întreg, ca o esență ce amprentează cu forța-i specifică toate componentele sale. De fapt, el refuză orice discurs asupra naturii umane, a naturii universale a minții, sau a adevărului universal, privindu-le fie mai degrabă ca strategii și criterii menite să ne cramponeze de autoritatea imanentă sau de superioritatea culturii noastre asupra altora, fie ca „simplități pierdute”, ce au funcționat destul de bine în trecut, însă pe care nu mai avem nevoie să le resuscităm acum.

„... ar fi, cred, mare păcat dacă acum, când distanțele pe care le-am stabilit și depărtările pe care le-am localizat încep să ne influențeze, să schimbe simțul nostru cu privire la simț și percepția noastră asupra percepției, ne-am întoarce la vechi refrene și chiar mai vechi povești, în speranța că, poate, diferența dintre noi și alții stă doar în nevoile de suprafață și că noi tot nu vom aluneca de pe culmea cea mai înaltă a lumii.”³

¹ C. Geertz, *Available Light. Anthropological Reflections on Philosophical Topics*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2000, p. 65.

² *Idem*, p. 63.

³ *Ibidem*.

Cercetătorii de teren sunt convingși, dată fiind experiența lor, că diversitatea culturală nu este o simplă suprafață și că alteritatea este ireductibilă la niște presupuse terenuri comune, pe care le sugerează ba „ecumenismul nostalgic”, ba „scientismul agresiv” – după expresiile autorului. Așadar, pentru ca explorările de teren să fie încununate de succes, ei adoptă o altă formă proverbială a principiului relativist: „*Când ești în Roma, poartă-te ca romanii!*”. Iar ceea ce mai spun ei este că nu există posibilitatea de a rezuma sau a traduce acea „purtare ca romanii” contextuală printr-o practică a lumii civilizate, sau un fapt literal, care să poată fi înțelese din exterior. Folosindu-se de o metaforă, Geertz vorbește despre practica tipic antropologică astfel:

„A privi în interiorul dragonilor, nu a-i domestici sau a-i diaboliza, nici a-i scufunda adânc în teorie, asta e tot ceea ce presupune antropologia. Cel puțin, asta e ceea ce înțeleg prin antropologie eu, nefiind nici nihilist, nici subiectivist, ci posedat – cum se vede – de niște convingeri puternice cu privire la ce e real și ce nu e, ce e dirijabil și ce nu, ce e rezonabil și ce nu. Noi, antropologii, ne-am străduit, nu cu puțin succes, să menținem lumea în afara echilibrului ei liniștit; să dăm deoparte învelitori, să deranjăm măsuțe pentru ceai, să dezamorsăm pocnitori. A fost menirea altora de a restabili calmul; a noastră este aceea de a-l tulbura. [...] noi surprindem anomalii, noi facem negoț cu ciudățeniile. Suntem negustori ai uluirii.”¹

3. Ce se întâmplă dacă Roma vine la noi?

Concluzia întregului capitol din *Available Light* (intitulat „Anti-Relativism”) este, în opinia mea, doar parțială în raport cu tematica, ceea ce ne-ar putea induce o senzație de dezamăgire; în fond, autorul nu este numai antropolog și nu se poate replea pe o perspectivă parțială, după ce în discursul său a antrenat teme filosofice ample. El concludă astfel: „*Dacă ne-am dorit doar adevăruri neașe, ar fi trebuit să rămânem acasă.*”²

Numindu-i pe antropologi „negustori ai uluirii”, care scot în evidență realități neobișnuite și lucruri ce nu se potrivesc în lumile noastre, cred că el se referă doar la o parte a muncii și atitudinii lor profesionale. Dificultățile apar, însă, atunci când ei înșiși încalcă principiul relativist.

Voi ilustra aceasta citându-l pe John J. Honigman, un alt antropolog american ce vorbește (ca editor) despre munca de teren în acești termeni: ea cere o adaptare a cercetătorului, întrucât o atitudine de absolută neutralitate față de anumite comportamente, „care sunt considerate de domeniul delicvenței în cultura noastră”, nu ar putea avea succes. Relativismul cultural îi cere, pe baza lipsei de ierarhie valorică, „să evite judecățile de valoare negative cu privire la comportamentul în materie de moralitate, bunătate, sau estetică, pe care îl întâlnește în comunitatea studiată.”³ În calitate de cercetător, autorul notează:

„Poate că cercetarea mea de teren mi-a permis, la vârsta de treizeci de ani, să-mi clarific aspecte nerezolvate de revoltă față de convențiile din cultura mea,

¹ *Idem*, p. 64.

² *Idem*, p. 65.

³ J. J. Honigmann, *Handbook of Social and Cultural Anthropology*, Chicago, Rand McNally and Company, ed., 1973, p. 255.

sau să-mi descătușez alte componente de expresie a personalității mele. Fără îndoială, atitudinile mele cu privire la sex, băutură și alte lucruri similare ale vieții comunității Kaska au țâșnit din spiritul relativității culturale, pe care l-am cultivat de la primul meu contact cu ea, în 1940.”¹

Așa cum putem observa, apare o dificultate atunci când este îmbrățișat relativismul cultural: anume, tendința de a deveni un observator cameleonic – ignorând criteriul contextual al unei norme sau valori și dezvoltând prejudecăți și critici asupra propriei culturi, în acest proces de adaptare sau de adoptare a normelor și valorilor altei culturi. Ori, aceasta nu e altceva decât o altă formă de etno-centrism, dar cu polii inversați. Altminteri, respectând ambele culturi în contextele lor specifice și ireductibile unul la altul, ar trebui evitate la fel de vigilent și judecățile de valoare negative asupra propriei culturi. Acest fenomen de *etno-centrism inversat* ne arată că purtarea antropologului s-ar putea să nu fie tocmai consecventă cu principiul asumat.

Un alt renumit argument împotriva plauzibilității acestui principiu, asupra căruia, fiind renumit, nu voi insista aici, este că nimeni nu se poate plia pe o cultură străină de a sa până la stadiul empatiei perfecte, și nici nu poate îndepărta complet amprenta culturii de proveniență. Cu alte cuvinte, nimeni nu poate fi la fel de „nativ” ca nativii. Astfel, o consecință negativă ar putea fi aceea de a deveni un non-nativ și un non-adaptat în raport cu fiecare cultură, în felul ei. În definitiv, cum putem fi siguri că purtarea aceea cu polii schimbați, de dragul adaptării, va fi în beneficiul cultural, social, politic, religios sau moral al celui ce revine acasă?

Toate acestea ne conduc la a crede că se poate ca (neo-)raționalistii precum Gellner, Rachels, sau Marga să aibă dreptate când discută despre consecințele negative pe plan social, moral, sau filosofic ale relativismului cultural. În fond, este greu de crezut că el poate funcționa izolat, doar în slujba privilegiatei antropologii și fără alte implicații asupra celorlalte domenii culturale menționate. De pildă, Gellner argumentează că diferența dintre opiniile noastre referitoare la realitate și opiniile altor culturi referitoare la realitate nu reprezintă un argument pentru a susține că ceea ce noi credem nu este cea „Unică Viziune Adevărată”.² Rachels vine și el cu acest argument: în unele societăți, oamenii cred că Pământul este sferic, iar în altele, oamenii cred că Pământul este plat. De aici nu decurge logic că dezacordul arată că nu există „adevăr obiectiv” în această privință.³

Andrei Marga formulează un argument anti-relativist astfel:

„Relativismul se convertește totdeauna foarte repede într-o dogmă ce-i contrazice principiul și antrenează o consecință gravă: distrugerea principiului unității speciei umane, cu toate implicațiile etice, politice și sociale ce decurg de aici.”⁴

În opinia mea, principiul relativismului cultural își arată dificultățile și chiar consecințele violente majore pe tărâmul aculturației. Dacă este să susținem imposibilitatea ierarhizării valorice a culturilor, ca și stringența de a respecta pentru fiecare în parte cunoașterea sa locală, adevărul său contextual, percepția sa

¹ *Apud idem*, p. 256, în M. Freilich, ed., 1970, *Marginal Natives*, capitolul “Field Work In Two Northern Canadian Communities”, New York, Harper & Row.

² *Apud Geertz, Available Light*, p. 62.

³ J. Rachels, *The Elements of Moral Philosophy*, p. 16.

⁴ A. Marga, *Filosofia unificării europene*, Cluj, Editura Biblioteca Apostrof, 1995, p. 97.

culturală asupra aceleiași realități, atunci cum vom rezolva potențialele conflicte ce apar între grupuri etnice diferite din aceeași comunitate? Sau cum va domoli o societate presiunea exercitată de o minoritate aflată în expansiune de a schimba chiar societatea care a adoptat-o? Recent, *New York Times* și alte publicații au afișat titluri ca acestea: „David Cameron, primul ministru al Marii Britanii: Multiculturalismul încurajează extremismul islamic”, „Angela Merkel și Nicolas Sarkozy au făcut comentarii similare.”¹ Problema este că anumite minorități, cu toate că trăiesc în societăți democratice cu valori liberale, se poate să nu respecte asemenea valori, promovând, în schimb, valorile proprii, ca rezultat al influenței lor aflată în creștere, pe o bază socială sau demografică.

Se pare că o rațiune pragmatică i-a determinat pe oficialii menționați să susțină că multiculturalismul a eșuat și că țările vestice ar trebui să-și apere cu tărie valorile liberale. Alte rațiuni intelectuale pentru a ataca multiculturalismul ca valoare, implicit și consecințele principiului relativist, se poate să nu fie atât de vizibile sau urgente, însă cea pragmatică este.

Opinia mea e că asistăm la o importantă schimbare a viziunii noastre axiologice asupra lumii și culturii. Pare a fi a treia mare schimbare, din perspectiva antropologiei, iar ea se produce tot sub impactul cultural al acesteia.

Prima a avut loc atunci când occidentalilor le-a fost animată imaginația prin primele mărturii etnologice, făcute inițial de navigatori, negustori, misionari, stăpâni de sclavi, militari, aventurieri ce călătoreau în colonii și în toate țărmurile proaspăt descoperite. Apoi, mărturiile antropologilor de cabinet, mai documentate, dar nu și corecte în date și interpretări, grevate de euro-centrism, au făcut ca imageria lumii civilizate să fiarbă și să scoată la iveală o nouă valoare: aceea a *exoticului*, care avea să înlocuiască vechea noțiune ternă de *străin*, deloc atrăgătoare. *Exoticul* mergea bine cu etno-centrismul, pentru că lucrurile ce erau valorizate ca exotice aveau aura conferită de distanța mare, raritate și izolare (de aceea a și devenit insula locul prototipic al paradisiului virtual). În același timp, culturile exotice îndepărtate nu interferau cu bătrânul continent, astfel că influența era unidirecțională și controlată.

O dată ce antropologia a devenit o știință de teren, la începutul secolului al XX-lea, cu Franz Boas, ea și-a schimbat radical metodele și principiile, a de-centrat viziunea asupra culturilor și a înlocuit prejudicativul etno - sau euro-centrism cu principiul relativismului cultural. Aceasta a fost a doua schimbare majoră. O altă valoare a luat naștere din „strămoșul” exotic, aceea a *diversității culturale*. Pe măsură ce lumea a evoluat, însă, culturile îndepărtate ne-au devenit vecine, insulele s-au transformat în enclave sau în minorități în sânul societăților noastre, și toate interacțiunile dintre comunități au dezvoltat fenomenul aculturației, care a luat variate forme, nu neapărat armonioase mereu.

Așadar, în zilele noastre, principiul relativist pare să fie cu adevărat fugăr și să lase loc pentru altceva. Conflictele dintre comunități cu valori și norme diferite și ireconciliabile, despre care relativismul ne spune că au dreptate fiecare în parte și că nu oferă o platformă comună pentru negociere, ar putea exploda. Poate că

¹ <http://www.ziare.com/david-cameron/premier-marea-britanie/david-cameron-multiculturalismul-cultiva-extremismul-islamic-1073455>

Dan Sperber era îndreptățit să descrie ironic atitudinea de minte deschisă a toleranței-cu-orice-preț ca fiind naivă, ca nimic altceva decât o atitudine mai mult sau mai puțin elaborată de „salutat de la distanță cu mâna”, pe care o numește: „conformistă”, „fals profundă”, „înșelătoare”, „hermeneutico-psihedelică” și „convenabilă”¹. Dure cuvinte. Însă, chiar dacă nu suntem de acord cu el, chiar dacă dacă acceptăm fără tăgadă că, atunci când suntem în Roma, trebuie să ne purtăm ca romanii, se poate ca în viitor să ne întrebăm, la un moment dat: dar cum rămâne cu „romanii” care nu au un asemenea principiu în cultura de proveniență și nu îl asimilează nici în cultura de adopție? Cu alte cuvinte, ce se întâmplă dacă Roma vine la noi acasă?

REFERINȚE

1. *Dicționar de etnologie și antropologie*, (1999), coord. P. Bonte și M. Izard, Iași, Polirom.
2. Geertz, Clifford, (1973), *The Interpretation of Cultures*, USA, Basic Books – Harper Collins Publishers.
3. Geertz, Clifford, (1983), *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York, Basic Books Inc. Publishers.
4. Geertz, Clifford, (2000) *Available Light. Anthropological Reflections on Philosophical Topics*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
5. Honigmann, John J., ed., (1973), *Handbook of Social and Cultural Anthropology*, Chicago, Rand McNally and Company.
6. Marga, Andrei, (1995), *Filosofia unificării europene*, Cluj, Editura Biblioteca Apostrof.
7. Marga, Andrei, (2007), *Relativism and Its Consequences. Relativismul și consecințele sale*, Cluj, Presa Universitară Clujeană.
8. Matei, Corina, (2008), *Ordinea și dezordinea simbolurilor*, București, Editura V & I Integral.
9. Rachels, James, (1986), *The Elements of Moral Philosophy*, McGraw-Hill, Inc.

¹ C. Geertz, *Available Light*, p. 63.